

Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або

замовляйте по телефону:

(0352) 28-74-89, 51-11-41

(067) 350-18-70

(066) 727-17-62

Леся Мовчун

ЦІКАВА РОЗМОВА ПРО МОВУ

Чого тобі не розповіли на уроці

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту української мови НАН України*

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

УДК 811.161.2(078)
ББК 81.2 Укр я 7
М74

Рецензенти:
доктор філол. наук, професор
Інституту української мови НАН України
Н.М. Сологуб

кандидат філол. наук, доцент
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
Л.П. Науменко

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української мови НАН України
(протокол №3 від 18 березня 2008 року)*

Мовчун Л.

М74 Цікава розмова про мову. Чого тобі не розповіли на уроці
/ Л. Мовчун. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан,
2017. — 312 с.

ISBN 978-966-10-0183-0

Даний посібник — цікаве доповнення до шкільного підручника, створене на матеріалі авторської радіопередачі «Цікаве мовознавство», яка звучала в ефірі майже чотири роки. Книжка може бути використана на уроках української мови, на факультативах і заняттях мовного гуртка, а також для самостійного опрацювання школярами. Автор зосереджує увагу на темах, які розглядаються в школі побіжно або й зовсім не розглядаються: міфи та наукові гіпотези про походження мови, штучні мови, невербальні засоби спілкування, етнолінгвістичний аспект вивчення мов, письмо як результат і чинник цивілізаційного процесу, потенційні слова, фразеологізми, ігрові можливості слова, слово в літературному творі, реклама як вид мовної маніпуляції тощо.

Кожен розділ складається з невеликих завершених розповідей. Для закріплення матеріалу подаються творчі оригінальні завдання, розраховані на учнів молодших і середніх класів.

Книга буде цікавою як для школярів, так і для вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться мовою.

УДК 811.161.2(078)
ББК.81.2 Укр я 7

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-0183-0

© Мовчун Леся, 2017
© Навчальна книга — Богдан, 2017

Мову варто любити!

Пошук значення — основа життя кожної живої істоти. Для тварини розуміння смислу знаків навколишнього світу дає шанс на виживання. Орієнтуючись на те, як виглядає і як пахне рослина, тварина розрізняє отруйну і придатну для споживання їжу. Запах і вигляд — це **природні знаки**.

Психіка людини набагато складніша за психіку навіть найрозвиненіших істот — наприклад, людиноподібних мавп. Крім природних знаків, людина здатна розуміти **штучні знаки**: дзінок як знак завершення уроку, зелену літеру «М» як знак метрополітену, закреслену фігурку собаки як знак заборони виходу тварин, синьо-жовтий прапор як знак української держави, усмішку як знак гарного настрою, слово «ой» як знак болю...

Для нормального життя людина повинна розуміти знаки, отримані від навколишнього світу. Людині не обов'язково сприймати ці знаки самій (що-небудь понюхати, покуштувати на смак, відчутти на дотик, почути, побачити власними очима). Усі ці знаки їй може описати, тобто передати опосередковано, хтось інший за допомогою особливих універсальних знаків — **слів**.

Мова допомагає нам пізнавати світ — більше того: у міру твого дорослішання мова все більше бере на себе функції основного засобу отримання різноманітних знань: хімічних, математичних, фізичних, географічних тощо, адже про події минулого, про моря-океани, про властивості речовин ти дізнаєшся не з власного досвіду, а зі слів — почутих чи прочитаних.

Так само і стосунки між людьми зрозуміти за самими лише несловесними знаками майже неможливо. Коли я працювала в редакції журналу для підлітків, мені доводилося читати сотні листів від твоїх однолітків. Про один мені одразу ж подумалося: ось найяскравіший доказ того, що людина не може обійтися без мови!

До рубрики порад написала дівчинка: «Мені дуже подобається один хлопець із нашої школи. Коли ми випадково зустрічаємося в коридорі чи в їдальні, він дивиться на мене такими великими очима, як п'ять копійок. Що це може означати?». Подобається йому дівчина чи ні, може сказати лише сам хлопець, адже уважний погляд означає багато чого і не обов'язково свідчить про симпатію.

Утім, і про погляди, і про жести, і про висоту голосу ти зможеш дізнатися, прочитавши мою книгу, адже все це пов'язане зі знаковими системами, а отже, і з мовою. Я намагалася підшукати теми, які обов'язково викличуть у тебе цікавість, а підручник цієї цікавості задовольнити не може, тому що в нього інше завдання: зробити тебе

грамотною людиною. А я хотіла б, аби ти, дізнавшись неймовірні факти про українську та інші мови світу, полюбив мову і сам захотів стати грамотним.

Як первісна людина створила мову? Що про це говорять наукові дослідження і міфи з різних куточків світу? Чи можуть шимпанзе та горили спілкуватися з людиною? Скільки мов на світі? А скільки мов спроможна вивчити людина? Чи можна самому створити мову? Як з'явилося письмо? Чи використовували колись українці латинські літери? У чому сила замовлянь? У які ігри зі словами ти можеш пограти? Чому письменники Б. Грінченко, М. Косач та В. Самійленко називали себе відповідно Вартовим, Обачним і Сивеньким? Що означає «еники, беники»? Як слова допомагають одним людям точніше висловлювати думки, а іншим — краще їх маскувати? І ще багато-багато цікавого! А провести з користю вільний час тобі допоможуть завдання для кмітливих, уміщені наприкінці кожного розділу.

Тож приєднуйся до розмови про мову і продовж її у школі, адже й твої однокласники теж захочуть дізнатися щось новеньке, а вчителі, сподіваюся, поставитимуть тобі високі бали за доповнення на уроці!

Список скорочень

англ. — англійський	лит. — литовський
араб. — арабський	мн. — множина
болг. — болгарський	нім. — німецький
гр. — грецький	польськ. — польський
давньогр. — давньогрецький	португ. — португальський
давньорус. — давньоруський	прикм. — прикметник
д.-євр. — давньоєвропейський	рос. — російський
діал. — діалектний	рум. — румунський
дієприкм. — дієприкметник	санскр. — санскритський
дієс. — дієслово	тур. — турецький
д.-сканд. — давньоскандинавський	укр. — український
ім. — іменник	франц. — французький
ісп. — іспанський	чеськ. — чеський
к.-тат. — кримсько-татарський	числ. — числівник
лат. — латинський	

Піктограми

— завдання для
кмітливих

— знайди в
бібліотеці

— усміхнися

— цікаво

РОДОВІД ЛЮДИНИ РОЗУМНОЇ, або Розповідь про походження людини

Людина — істота, яка має свідомість, володіє даром мислення і мови й здатна до праці та творчості.

З чого все почалося?

Скільки було, є і буде неймовірних теорій про те, що наші далекі предки прилетіли з Місяця, Марса, Альфи Центавра і... (продовж сам)! Та поки що довести можна лише одне: людина — живий організм, а тому має земне походження. Наше тіло складається з атомів, круговерть яких почалася мільярди років тому. То значить, фізично ми ровесники перших дивовижних істот, таких як *археоціати*, що нагадували завислі у воді чаші, як загрозливі водяні *ракоскорпіони* та напівсухопутні *урокодилуси*, схожі на сучасних ящірок? Якоюсь мірою так.

Безпосередня передісторія людини почалася тоді, коли з розмаїття живих істот відокремилася група тварин, названих ученими терміном *примати* — від латинського слова *primates* «найперші, найголовніші». Це сталося (за підрахунками дослідників) 60-80 мільйонів років тому. Примати пішли різними шляхами — одні стали предками сучасних *напівмавп* (лемурів і довгоп'ятів), інші — предками *гомінідів*, тобто людиноподібних мавп. Проте й гомініди розвивалися не однаково: у період від 8 до 4,5 мільйонів років тому хтось із них став предком сучасних людей, а хтось — предком людиноподібних мавп.

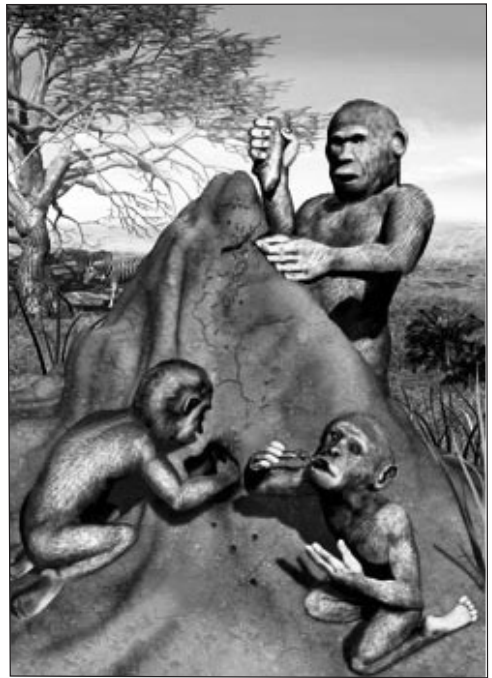
Від людини вмілої до людини розумної

Найдавніші свідчення про еволюцію¹ людини антропологам² дає вивчення *австралопітеків*, рештки яких мають вік 2-4 мільйони років. На відміну від інших людиноподібних істот, вони пересувалися на задніх кінцівках, тобто були, як і сучасні люди, двоногі. А от за об'ємом мозку австралопітеки мало відрізнялися від сучасних шимпанзе. Жили ж вони в Африці. Австралопітеки зникли, давши початок людському родові, який розселився по всіх континентах. Найперший його представник — *Homo habilis*, людина вміла. Напевне, таку назву цей вид має тому, що саме його представники почали виготовляти кам'яні знаряддя, що полегшили їхнє життя.

¹ Еволюція — поступовий розвиток.

² Антрополога — науковець, який досліджує природу, походження, еволюцію людини та різних рас.

Наступна сходинка, яка веде до сучасної людини, — *Homo ergaster*, людина майстерна, і *Homo erectus*, людина випрямлена. Раніше ці види називалися термінами *питекантроп* і *синантроп*. До речі, частина складних слів «*антроп*» має грецьке походження — від *ανθρωπος* (антропос) «людина». Напевне, ти помітив: ця частина вживається в словах, що стосуються людини як об'єкта досліджень. Коли вона на початку слова, це свідчить про зв'язок певного поняття з людиною або людством узагалі; якщо ж це кінцева частина слова, це говорить про зв'язок терміна з вивченням давньої, викопної людини. Порівняймо: *арх/антроп*, *палео/антроп*, *нео/антроп* — назви викопних людей. *Антроп/оїди* — людиноподібні мавпи; *антроп/оморфний* — схожий на людину; *антроп/онім* — власне ім'я людини.

А чи знаєш ти, що латинські слова *homo* (яке означає те саме, що й грецьке *ανθρωπος*, — людина) і *humanus* (людяний) також стали основою для термінів: *гом/ініди* — родина, що включає викопних і сучасних людей; *гуман/ний* — людяний; *гуман/оїд* — людиноподібна істота?

Хто такі неандертальці

Думаю, ти вже чув про *неандертальців*. Довгий час їх також вважали нашими предками. А в 1997 році дослідники з Мюнхенського університету (Німеччина) проаналізували ДНК неандертальця, і світ облетіла сенсація: різниця між генами неандертальця і сучасної людини настільки величезна, що нас не можна вважати нащадками цих істот. Нині з'являється все більше доказів саме цієї точки зору: неандертальці були окремою гілкою людського роду. Ми не їхні прямі нащадки, а, говорячи образно, десь так троюрідні онуки. А може, й узагалі не родичі.

Ось портрет неандертальця очима антрополога: «Чоловік зростом 165 см і вагою 90 кг — справжнісінький клубок м'язів! Жінки були трохи нижчі — 155 см. Неандертальці вміли обробляти кам'яні зна-

ряддя праці, носили прикраси з ікл диких тварин, а ховаючи померлих, дотримувалися усталених ритуалів¹».

Неандертальці жили більш замкнуто, ніж люди, і неохоче вступали в контакт із представниками свого ж виду. Тож коли з Африки в Європу переселилися «наші» — представники роду *Homo sapiens* — неандертальці не змогли протистояти згуртованим предкам людей. *Homo sapiens* як люди розумні (людина розумна — так перекладається латинське найменування наших предків), перемогли в конкуренції з неандертальцями. Переможені назавжди зникли з історичної сцени...

Люди впевнено облаштовувалися на планеті Земля, зробивши за 130 тисяч років крок від кам'яної сокири і скребка для вичинки шкур до комп'ютера і мобільного телефону. Чи не найголовнішу роль у цьому поступі відіграла мова, нерозривно пов'язана з мисленням.

Не ображайте печерну людину!

Дізнаючись про минуле і порівнюючи його із сучасністю, людина відчуває погорду до наших печерних предків і, по-моєму, невиправдану зарозумілість. *Печерна людина, неандерталець, пітекантроп* — ці слова, крім наукового, у повсякденному спілкуванні отримують ще й образне, переносне значення: темна, неосвічена, нецивілізована, груба людина, дикун. Таким чином, слова *печерна людина, неандерталець, пітекантроп* стають в один ряд із відомим тобі словом *варвар*.

Ось як, наприклад, поет Василь Симоненко змалював відразливий портрет сучасних варварів.

Танець пітекантропів (з поеми «Кирпатий барометр»)

Ми не брешем, не лукавим —
що подужаєм, берем!
Ми сьогодні світом правим,
все жерем,
жерем, жерем!
Тільки ми од страху вільні,
ми — сини Європи!
Ми — могутні,
ми — всесильні,
ми — пітекантропи!
Нам живеться ласо й любо,
а на совість ми плюєм —

¹ *Ритуал* — вироблений звичаєм або запропонований порядок здійснення чогонебудь.

що потрапило на зуби,
те жуєм,
жуєм, жуєм.
Тільки ми від глузду вільні,
ми — сини Європи!
Ми — могутні,
ми — всесильні,
ми — пітекантропи!

В. Симоненко

Завдання для кмітливих

1. Письменник Всеволод Нестайко пітекантропом назвав одного зі своїх героїв. Щоправда, задля дотепності він це прізвисько з'єднав з іменем героя Петя — і вийшло кумедне прізвисько Петякантроп. Петю не випадково так прозвали. Чому? Прочитай і поясни сам.

Пригоди Грицька Половинки

Уривки з повісті

...Петякантроп зітхнув, поклав свій лук на землю, потім дуже ловко зробив Чайнику підніжку, повалив його на землю і почав товкти:

- Уа-уа-а-а!
- Пусти! Ну! Пусти! — безсило пручався Чайник.
- Кажи, що ти тут робиш? Га? Бо не пущу. Уа-а-а! У-а-а-а!..
- Ну... ну я... дивлюся на небо... і взагалі...
- «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю», — проспівав Петякантроп і зареготав: — Га-га-га!.. А чого?.. Кажи! Ну!
- Ну... ну... — застогнав Чайник. — Ну... я... спостерігаю за НЛО.
- Га? — Петякантроп підвівся і став обтрушуватися.
- НЛО. Нерозпізнані літаючі об'єкти. В усьому світі люди спостерігають. Тільки в Америці понад дванадцять тисяч фіксацій. У газеті було написано.
- Га? — Петякантроп роззявив рота.
- Не «га», а інопланетні пришельці. Гуманоїди. От!.. На так званих «літаючих тарілках».

Котька усміхнувся. Зовсім недавно він прочитав книжку естонського письменника Ено Рауда «Історія з «літаючими тарілками», де розповідалися кумедні пригоди естонських хлопчаків, які розігрували один одного інопланетними пришельцями. «Мабуть, і Чайник читав цю книжку. І хоче розіграти Петякантропа».

- Брехня, — пхикнув Петякантроп. — Наукова фантастика!..

— Фантастика!.. — хмикнув Чайник. — Дуже ти розумієш!.. А читав, що у Петрозаводську було?.. Світлова медуза над містом, променеви́й дощ. Дванадцять хвилин. А по телевізору? Яке страховисько японські рибалки витягли з океану! Вчені вважають — плезіозавр, які вимерли мільйони років тому. А з шотландського чудовиська Нессі теж сміялися колись. Теж казали — фантастика!.. Так що тримай себе в руках! І взагалі...

— Га?

— А Тунгузький метеорит? У тисяча дев'ятсот восьмому році. То тільки так вважається, що метеорит, а насправді? Хто його зна... Може, то космічний корабель вибухнув... Інопланетний.

— Га?

— Дерева повалило на площі дві тисячі двісті квадратних кілометрів. Що це тобі — жарти? Добрий метеоритик.

І раптом Петякантроп замість «га» сказав несподівано:

— Баба.

Чайник рвучко обернувся і скривився.

Котька глянув у той бік, куди дивилися хлопці, і побачив згорблену бабу з мішком за плечима, що підійшла до кущів. Крекчучи, баба скинула мішок на землю і випросталася.

— Ху-у! Втомилася... — і раптом голос її набрав сили й задзвенів: — О! Васько?! Ти куди ж це дивишся, опудало? А де Манька? Либонь, у шкоді?

— Що? Манька? — стрепенувся Чайник. — А... зараз-зараз, — він заметушився біля телескопа і, припавши до нього оком, почав водити туди-сюди. — Не хвилюйтеся, бабо. Не хвилюйтеся! Зараз усе буде гаразд... зараз... Одійдіть!.. Одійдіть, бабо! Не за-

ступайте!.. Ви закриваєте об'єктив козошукатора. Одійдіть! Зараз ми її... тую Маньку... Зараз...

— Ну ж чортова робота! — вигукнула баба. — Та я її зараз тобі без козошукатора умить знайду! Манько! Де ти? Манько!

І баба зникла десь за кущами.

— Ай! — махнув рукою Чайник у бік баби. — Коза мені в голові, як ондо на Мадагаскарі щось упало. Кратер у діаметрі двісті сорок

метрів. І взагалі... От! — він дістав з-за пазухи газету. — «Політ космічного пришельця в атмосфері супроводжувався яскравим світінням...»

— Га?

— Гепнуло б тобі на голову, було б тоді «га».

— Вріжу!.. — спокійно сказав Петякантроп.

— Це все, що ти вмієш. А от... мислити на рівні науково-технічної революції... «Вріжу!», «Вклею!», «Вмажу!» Петякантроп! У наш час фізична сила — ніщо! Все вирішує людський розум. — Чайник постукав себе по лобі. — Ін-те-лект!

— Ага, ясно! — сказав Петякантроп, знову дуже спритно зробив Чайнику підніжку, повалив на землю і сів на нього верхи: — От хай твій інтелект трошечки поїсть землю! У-а-а!.. У-а-а!..

В. Нестайко

2. Прочитай уривок із книги О. Маслова «Інше людство» і розкажи про сенсаційні археологічні знахідки та обговори з друзями гіпотезу про можливий розвиток людства.

Найчастіше ми спостерігаємо таку картину: кожен вид гомінідів з'являється ніби «нізвідки» без усякого попереднього розвитку. Ніяких підготовчих форм і перехідних ланок до нього ми не знаходимо. Потім вид зникає, виконавши якусь не до кінця зрозумілу нам місію. Він не обов'язково замінюється якимось новим видом, хоча трапляється й таке, подібно до того, як кроманьйонці змінили неандертальців у їхньому ареалі існування. І потім усе починається спочатку.

Хтось начебто ліпить з пластиліну людство — невдалу модель знову перетворює на безформний шматок, починаючи все спочатку та використовуючи щойно набутий досвід.

Що буде з сучасною людиною? Вона піде з арени історії і, найвірогідніше, зникне як вид так само, як колись зникли десятки представників «іншого людства», про яке ми сьогодні ще навіть не знаємо.

Чому це станеться? На жаль, є багато причин: глобальні екологічні катастрофи, виснаження ресурсів землі, нові невиліковні хвороби.

Але рід Людини не зникне. Він наче «переїде на нульову позначку», переїде до початкової «дикої» стадії розвитку — і все почнеться спочатку.

О. Маслов

Скільки років людству?

Вважається, що предок *Homo sapiens* — людини розумної — з'явився щонайраніше 200 тис. років тому. А звідки ж ті дивовижні знахідки, які час від часу трапляються археологам? Неймовірність знахідок у тому, що вони свідчать: людина існувала вже 2, і 60, і навіть 125 млн років тому!!!

Канамська щелепа

У 30-х роках XX ст. Луїс Лікі знайшов людську щелепу, вік якої 2 млн років. Це підтвердила група з 27 видатних учених! Виходить, що *Homo sapiens* жив раніше навіть за дрібненького й дурненького австралопітека! Фахівці не могли пояснити цього факту, і про щелепу перестали згадувати. Але в 1965 р. у Кенії знайшлася ще одна кістка людини розумної. Спочатку їй приписали вік 2 млн років, а після уважнішого вивчення виявилось, що їй... 4 млн років!

Стежка Тейлора

Загадкову знахідку зробили в Америці. На території Техасу понад 100 млн років тому плюскотіли хвилі океану, на березі якого прогулювалися динозаври. Скам'янілий мул зберіг відбитки слідів, і це можуть побачити численні туристи. Однак у 1969 р. місцевий мешканець Стен Тейлор наткнувся на дещо незвичайне: поряд із трипалими слідами динозаврів вилися вервечкою сліди від людських ніг! Виходить, людина сусідила з динозавром 10 млн років тому!

Дуже давні майстри

Звичайні вироби майстрів стають справжньою сенсацією, якщо вони знайдені... у скам'янілих породах, утворених багато мільйонів років тому. Ну, добре, можна припустити, що тоді були живі істоти, які трохи нагадували *Homo sapiens*. Але виготовляти в той світанковий для Землі час глечики, ступки і навіть ланцюжки — це вже занадто!

А тепер про самі знахідки.

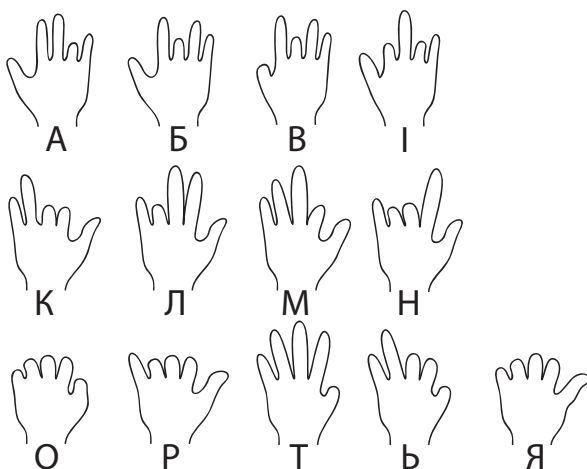
- Кам'яні ступки, витягнуті з шахти біля Сакраменто (вік — 5 млн років).
- Там же були знайдені: руків'я лука, наконечники стріл, ковші (вік — 30 млн років).
- Кварцит, у якому зберігся золотий цвях (вік — 55 млн років).
- Уламок кам'яного вугілля, у якому був золотий ланцюжок задовжки 25 см (вік — 260 млн років).
- Викопаний поблизу англійської річки Твід камінь, у якому знайшли золоту нитку (вік — 360 млн років).

Висновок, до якого схиляються деякі вчені, просто фантастичний! А може, людство з'являється на Землі циклічно? Одна цивілізація відходить — за якийсь час еволюція починається спочатку, від примітивних попередників людини — до нової людини розумної!

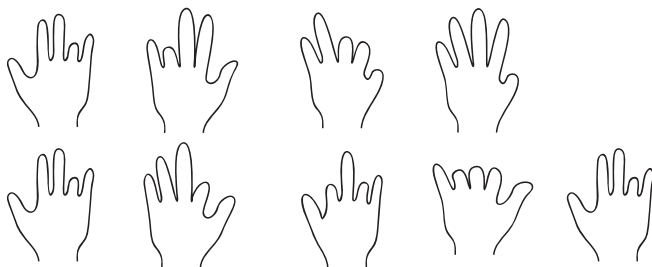
Журнал «Пригоди»

3. На стінах стародавніх печер трапляються відбитки рук. Учені ще не з'ясували, що вони означають: прості малюнки чи якісь символи. А якщо ти розшифруєш, що намалював наш художник, знатимеш принаймні одну назву печери, де залишилися такі відбитки.

Ключ

Яке слово?

Знайди в бібліотеці

Маслов А. Другое человечество. Здесь кто-то побывал до нас... — Ростов-на-Дону: Феникс, 2006.

Шер Я.А., Вишняцкий Л.Б., Бледнова Н.С. Происхождение знакового поведения. — М.: Научный мир, 2004.

ДАВНІ ПОШУКИ КОРІННЯ, або Розповідь про міфи, пов'язані з походженням мови

Мова — сукупність загальноприйнятих у суспільстві звукових сигналів для позначення явищ навколишньої дійсності, а також правила їх поєднання.

Ніхто не згадає першого слова...

Пам'ятаєш своє перше слово? Мабуть, ні. Це було так давно, коли ти тільки вчився спинатися на ноги і робити перші кроки! Ти не вмів писати і не міг занотувати навіть такого: «Сьогодні, коли моя матуся зайшла до кімнати, я вперше сказав «мама». Просто я дуже хотів, щоб вона взяла мене на руки. Мама дуже зраділа — і не відпускала мене з рук аж до вечора. Як усе-таки добре вміти говорити! Тепер завжди так робитиму!» Ні, таких записів ти точно не залишив. А про твоє перше слово можуть розповісти лише батьки та найближчі родичі.

Тепер уяви ту глибочінь віків, коли наші прапращури робили перші людські кроки, тобто вчинки, і вимовляли перші слова. З одного боку, письмових свідчень про цю подію вони не могли залишити (писати-бо навчилися набагато пізніше!). З другого боку, біля перших людей не було розумніших істот (як твоєї матусі біля тебе), які передали б нам, нащадкам, розповідь про ту подію — принаймні у вигляді усних переказів. Хоч це й не дуже скромно, зате правда. Отже, встановити наукову істину, мабуть, неможливо. Але відколи людина відчула себе людиною, вона шукає витоки мови. Найфантастичніші здогади — у давніх міфах...

Міф 1. Слово — частина природи

Що таке слово? Може, воно — частина самої природи, а тому існує ще з тих часів, коли й людей на землі не було? Китайський міф розповідає, начебто життя почалося від першопредка Пань-гу. Він зародився в гігантському яйці, який і був тоді Всесвітом. Пань-гу сокирою розбив морок, і яйце розкололося — небо відділилося від землі. Пань-гу ногами уперся в землю, а головою — в небо (яке було таке ж тверде, як і земля) і почав розсувати ці твердині. Через 18 тисяч років, коли світ

достатньо зміцнів, Пань-гу пішов із життя. Його подих став вітром, голос — громом, очі — сонцем і місяцем, тулуб — чотирма сторонами світу, кров — ріками, а плоть — ґрунтом...

В усіх частинах світу люди вважають себе невіддільною частиною природи. Міфи та казки про перетворення людини, про злиття її з навколишнім світом є в усіх народів. Одна українська пісня розповідає, як дівчина Ганна понесла братам обід у поле, а вони її скривдили. Ганна кинулася в море і розчинилася в природі. Відтоді її врода — морська вода, на траві роса — її краса, береза — біле тіло, калина — вродливе личко, тернові ягідки — її очки, а душа стала грушею...

А пам'ятаєш казку «Чарівна сопілка»? Дівчина в ній загинула через злу мачуху, а її голос оселився в дереві. І якщо зробити з такого дерева сопілку, вона промовить людськими словами:

Ой помалу-малу, мій таточку, грай,
та не врази мого ти серденька вкрай!
Мене сестриця зі світу згубила —
ніж у серденько та й устромила.

Міф 2. Спочатку було слово...

Філіппінський народ вісайя розповідає, що спочатку були тільки небо і море; вони посперечалися, хто з них сильніший. Небо кинуло в море камінь, на ньому виріс бамбук, з якого вийшли чоловік і жінка.

Нганасани (з півострова Таймир) мають міф про те, що на початку світу небо і земля були зліпленими до купи, тому й не вистачало місця для людей. Земля попросила небо відсунутися.

Поміркуй: як би небо з морем і землею з'ясовували стосунки без мови? От і виходить, що спочатку була мова, а потім з'явилася людина. Принаймні так мовиться в міфах... З цією думкою згодні й мешканці острова Пасхи. Ба, вони пішли ще далі, стверджуючи, ніби перше слово саме створило світ!

Повітря, газ, порожнеча.

Море, небуття навкруги.

Тьма.

Перше тріпотіння, *перше слово*, яке створило світло...

Хай висохне земля!

Хай відступить море!

З'явилося сонце, велике світло.

З'явився місяць, мале світло.

З'явилися зірки...

З'явився Макемаке, перша людина...

У міфах багатьох народів є розповіді про те, що Бог створив світ силою одних тільки слів. Полінезійці, наприклад, упевнені, що їхній бог Атуа Пангалoa жив у безкрайньому просторі. Він сказав скелі: «Розкрийся, розколись на частини!». Потім він сотворив небо, світила, землю і все, що зараз є на ній. Стародавні єгиптяни вважали: світ існує завдяки богові Птаху, який спочатку придумав усе, а потім назвав кожен річ словами.

Найголовніша книга християн — Біблія — пояснює виникнення мови так. Бог силою слова відділив день від ночі, небо від землі й моря, засвітив зірки, створив цей світ і населив його тваринами й рослинами. А потім була створена перша людина — Адам. Після цього Адам за велінням Божим дав назви звірам і птахам.

Міф 3. Маєш рот? Говори!

Як бачиш, у різних куточках планети можна відшукати міфи про споконвічне існування слова. Та як людина оволоділа словом? Є народи, які вважають, що ми вміємо говорити просто тому, що маємо необхідні для цього органи — рот і язик. Інакше кажучи, мова — властивість (або функція) органів мовлення, як, наприклад, зір — властивість (функція) очей.

Від папуасів записано такий міф. Духи, що називаються демами, одного разу поверталися з бенкету і біля струмка зупинилися, бо собака почав розгрібати пісок. Яма швидко наповнилася водою. Там плавали дивні бамбукові істоти — напівлюди, напівриби. Духи повиягали цих бамбукових створінь, які тремтіли від холоду й вологи, і кинули у вогонь, аби вони висохли й нагрілися... До речі, ти коли-небудь чув, як

дрова потріскують у багатті? Отак і бамбук почав тріскатися, і від цього в людей з'явилися очі, вуха, ніздрі-тріщинки. Нарешті прорізався рот — з гучним звуком «Ваааах!». Так люди й почали говорити.

В Австралії розповідають: колись на небі жили брати Нумбакулли. Одного разу вони помітили в озері щось невиразне, зліплене до купи. Орудуючи ножами, брати розділили істот. Це були люди! Завершуючи працю, Нумбакулли відділили кожній людині кінцівки від тулуба, прорізали пальці, відкрили очі й рот. Після цього істоти змогли говорити.

У китайців є міф про жінку-духа Нюй-ва. Вона самотньо блукала світом і дуже сумувала. На березі озера Нюй-ва взяла жменю жовтої глини і, поглядаючи на відображення у воді, виліпила свою копію — маленьку дівчинку. Тільки-но фігурка торкнулася землі, як одразу ж ожила і закричала «Уа-уа!». Нюй-ва виліпила багато людей — і чоловіків, і жінок. Усі вони обступили богиню і радісно кричали.

Міф 4. Хто передав нам слова?

Є народи, які вважають, що мати рот — недостатньо, аби навчитися говорити. Слово людині має хтось передати. Українці здавна вважали, що Бог зліпив Адама — чи то із землі, чи то з глини, чи то навіть із тіста. А щоб Адам ожив, Господь вдихнув у нього душу — начебто передав йому психічні властивості, притаманні людині. А полінезійська легенда розповідає, як бог Атуа Пангалoa зліпив людину з черв'яка і вклав у її тіло серце й дух.

В'єтнамці вірять, що колись дванадцять богинь — Дванадцять Матінок — зліпили перших людей, які після смерті могли знову відродитися в людській подобі. Ті, хто мають з'явитися на світ, проходять через умілі руки Дванадцяти Матінок. Кожна з них відповідала за щось одне — руки, ноги, риси обличчя, вміння говорити і сміятися.

Чукчі розкажуть вам зовсім інше. Їм здається, що перших людей було створено з кісток нерпи. Вони вийшли недосконалими, бо не вміли говорити. Отож творець мусив їх переробляти і давати їм різні мови.

Міф 5. Вавилонське стовпотворіння

Чому на світі багато різних мов, знають філіппінці. Їхні легенди — про бога на ім'я Лумавіг. Колись давно він спустився на землю і нарізав оберемок очерету. Зрізані очеретинки зв'язав попарно і розніс по всіх куточках землі. Очеретинки перетворилися на людей — у кожній парі по одному чоловікові й по одній жінці. «Говоріть!» — наказував бог людям. І люди говорили, та мова кожної пари не була схожа на мову іншої. Минув час, людей на землі стало ще більше, й усі вони говорили по-своєму.

Кавказький народ аварці розповідає: дуже давно Аллах відправив на землю посланця. Той посланець верхи об'їжджав різні країни і витягав з мішка мову, наділяючи нею кожен народ. А коли дійшов до Кавказьких гір, побачив, що розгулялася негода і дістатися до гірських поселень, аулів, важко. Отож посланець Аллаха закинув мішок у гори, і рвучкий вітер розніс мови по аулах. Ось тому, кажуть мудрі горці, на Кавказі що інший аул, то інша мова.

Від індіанців чули цікаву легенду. Раніше, коли люди говорили однаково, начебто жила індіанка на ім'я Годасійо. І мала вона священного білого собаку. За місцевими звичаями, без песика не обходився жоден обряд. Частина індіанців за рікою мусили задля урочистостей перебиратися на другий берег. Вони вирішили забрати священного пса, щоб не витратити часу на переправу. Годасійо, а з нею й односельці, не погодилися і вирішили взагалі перебратися кудись-інде. Тож сіли вони на човни-каное й попливли оселятися десь-інде. А для Годасійо та її собаки зробили поміст між двома човнами. Аж ось ріка розділилася на два рукави. Ті, хто сиділи в лівому каное, повернули ліворуч, а ті, хто були у правому, повернули праворуч. Поміст розламався, і Годасійо з білим собакою потонули. Індіанці стали кричати один одному, щоб порадитися, як бути. Та от біда! Ураз перестали розуміти своїх одноплемінців. Ось так начебто виникли різні мови...

Ще одна легенда відома, напевне, всім. Це біблійна розповідь про вавилонське стовпотворіння.

Колись люди говорили однією мовою. І сказали вони один одному: «Ану, нароби́мо цегли і добре її випалимо! І місто збудуймо собі та башту, а вершина її аж до неба». І зійшов Господь, щоб побачити місто та башту, що людські сини будували її, і промовив: «Один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити. Тож зійдімо і змішаймо так їхні мови, щоб не розуміли вони один одного». І розпорошив їх звідти Господь по землі, і вони перестали будувати те місто.

Міф 6. Коли ще звірі говорили

Найдавніші уявлення про світ збереглися не тільки в легендах і міфах, а й у звичайних казках. Пам'ятаєш, у них тварини спілкуються, як і ми, діляться одне з одним радістю й бідою? Хитра лиска може підманути півника солодкими словами: «Ходи, ходи, півнику, до мене, що у мене золота пшениця, медяна водиця». А задерикувата коза вихваляється: «Я коза-дереза, за три копи куплена, півбока луплена!

Тупу-тупу ногами, сколю тебе рогами, ніжками затопчу, хвостиком замету!».

Ці казки склалися дуже давно, коли люди щиро вірили, нібито звірі вміють говорити. До речі, книга казок видатного українського письменника Івана Франка так і називається: «Коли ще звірі говорили». Та це було, напевне, за царя Гороха, а то й ще давніше!

Є повір'я, що за якийсь гріх чи непослух Бог відібрав у звірів дар мови. І тепер їх можна почути лише в ніч напередодні Різдва. Раз на рік воли, корови і коні між собою говорять людським голосом. Якщо від Різдва до Різдва господар дбає про них, худоба його хвалить, а як погано ставився — скаржиться на свою долю. В одній казці господар у таку ніч підслухав, як у стайні говорили між собою коні: «Треба спать лягати, а то завтра ще на цвинтар їхати, господаря ховати». Він так перелякався, що помер... Отак і справдилися слова коней.

В Африці вважають: мавпи — такі ж люди, як ми. І цей народ, між іншим, дуже хитрий! Аби мавп не змусили працювати, вони вдають, що не вміють говорити.

Африканські бушмени розповідають, як звірі забули мову. Їхні пращури вийшли з величезної дірки в землі, а слідом за ними повалили табуни різних звірів. Чистісінько, як у нашій казці! Тільки в бушменів звірі з'явилися з-під землі, а в нас — із яйця-райця.

Тварини вміли говорити. Коли настала ніч, усі влаштувалися під велетенським деревом на відпочинок. Людям було наказано не розпалювати вогнища. Звірина мирно спала, а люди сиділи в темряві. Стало холодно, і, незважаючи на попередження, бушмени розвели багаття. Нажахані тварини розбіглися і від страху втратили мову...

У казках розповідається, що люди й самі, буває, втрачають мову — коли перетворюються на тварин. В українців є чимало таких оповідок: як грішники перетворювалися на свиню, ведмедя, крота й на інших тварин. У тих частинах світу, де поширені мавпи, саме вони є персонажами казок про перетворення. Філіппінський фольклор пропонує кілька версій про походження мавп. Ними стали злі люди, які ображали бідну жінку, що просила поїсти. Від нового вигляду їм стало соромно, і перетворені люди втекли до лісу. В іншій казці мавпою стала ледача дівчи-

на, яка полінувалася обробити бавовну і пошити собі плаття. Ще один казковий сюжет — про безсердечного сина, що втік від батька в його смертну годину і теж був покараний перетворенням.

У багатьох українських казках стверджується, що природа має свою таємну мову, але ми її не розуміємо. Якось чумаки зі своїм наймитом зупинилися в степу на відпочинок. Чумаки відійшли трохи далі, свиснув — і злізлися гадюки. Він зварив з гадюк і пшона степову кашу — куліш, наївся, а наймитові велів обмити казанок. Та цікавий парубок зішкріб з денця ложку каші, скуштував, і сталося диво. Раптом він почув, як трава не шелестить, а говорить-вихваляється, від яких хвороб вона помагає. А тут і воли загомоніли: «Он (це про наймита) іде в ярмо нас запрягати!».

Розмова птахів і звірів між собою — звичайна річ для народних пісень: «На явороньку три голубоньки... Радоньку радять, як світ сновати»; «Питається соболю своєї куноньки: — Где-сь ти ходила?».

Ось такі погляди на мову та на її походження мають різні народи.

А що ж думають про походження мови вчені? Виявляється, і серед них бували фантазери!

Задання для кмітливих

*1. Прочитай, як різні народи уявляли землю. Чим схожі і чим відрізняються ці уявлення? Поясни значення фразеологізму **пуп землі**.*

Уявлення українців

Тіло землі має свої жили, по яких замість крові пульсує вода, котра поїть криниці, річки й моря. Усі ці животоки пов'язані з «пупцем», що міститься в центрі землі. Через кожні сім років природні криниці повертаються до пуповини, а натомість в інших місцях з'являються нові. Вода в таких джерелах має цілющу силу.

За В. Скуратівським

Уявлення євреїв

У центрі світу — Палестина, у центрі Палестини — Єрусалим, у центрі Єрусалима — храм, у центрі храму — свята святих, олтар, у центрі його — камінь. З цього каменя, який Бог кинув у море, почався світ. Це і є пуп землі.

За А. Коваль

2. Які основні моральні засади українців втілилися в прислів'ях?

- Од людей сховаєшся, а од Бога — ні.
- На Бога складайся, розуму ж тримайся.
- «Дай, Боже!» — «Роби, небоже!».
- Від серця до неба шляху не треба.

3. Прочитай і поясни, чому, з погляду народного уявлення про землю, поведінка малого розумника Мирона була неприпустимою. Чи мав Мирон злий умисел?

Малий Мирон

Уривок

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудова розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та ще й Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і, значиться, яка там будь собі дитина, все вона у нього і золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, ніби Мирон «якесь не таке, як люди»: іде та й розмахує руками, гуторить¹ щось сам до себе, візьме прутик, швякає² по повітрі або стинає головки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і не-проворний, а коли часом і відізветься з чим-будь, то говорить таке, що старші, як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю, — говорить малий Мирон до малого Василя, — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканадцять.

— Парканадцять! Ха, ха, ха! А то скільки, парканадцять?

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Та то ніскільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком³ об землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не помітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близ нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

¹ Гуторити (діал.) — розмовляти.

² Швякати (діал.) — цьвохкати.

³ Бучок (діал.) — паличка.

— А ти, невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом. — А ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся¹ і обернув злякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що земля — наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув геть бучок у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та «Отче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

І. Франко

4. Трьохкласники гімназії № 39 м. Києва спробували пофантазувати, як люди навчилися говорити. Прочитай їхні казки і спробуй сам написати казку. До речі, ти пам'ятаєш, що казка і наукові дослідження — це зовсім різні речі?

Мирослава Маслова:

«Колись, дуже давно, коли на Землі були недорозвинені мавпи, на Землю прилетіли космічні прибульці, зелені чоловічки — зеляни. Вони мешкали на маленькій планеті Зелії. Їм стало шкода людей, які не вміли говорити. А розмовляли зеляни за допомогою кольорів. Просто міняли забарвлення свого тіла. Наприклад: «Я хочу спати». «Я» — зеленого кольору, бо це їхній звичний колір тіла. «Хочу» — рожевого кольору, бо й нині говорять, що мрія такого ж кольору. «Спати» — фіолетового, бо ніч фіолетова.

А оскільки люди не вміли змінювати колір шкіри, то зеляни почали вчити людей говорити словами. І ми й досі ними говоримо. А зеляни полетіли на свою планету, назвавши людей на свою честь землянами».

Владислав Хоцький:

«Одного разу, коли ще люди були мавпами, вони щось побачили на острові Річ. Люди довго думали, що ж це таке, і згодом назвали це річкою, адже вона текла на острові Річ.

Минуло півроку. Людям було цікаво, що це за тверді штучки в ріці, і вони назвали їх камінцями — просто це слово їм сподобалось.

А незабаром перші люди замислилися, що росте скрізь у великій кількості. Найбільше цього було на острові, що називався Дерев. І ці рослини були названі деревами.

¹ Звергтися (діал.) — здригнутися.

Трохи згодом сталося ось що. Одна людиноподібна мавпа розгнівалася на камінь, об який сильно вдарилась. Вона схопила камінь і кинула його геть. Він влучив в інший камінь, і з'явилась іскра. Іскра розпалила вогонь. Тоді інша мавпа потерла два шматки дерева, і з них теж утворилося полум'я. Люди це назвали вогнем, бо його створили двоє перших людей. Одного звали Вог, а другого Онь. І так поступово люди називали нові слова».

Владислав Місань:

«Один учений на ім'я Марк розповів, що колись жили Чукчачура і Жужа. Жужа вмів робити тільки капості, а Чукчачура вчив людей говорити. Та люди, хоч і навчилися вимовляти слова, не розуміли, що вони означають. Тоді Чукчачура спробував метод гіпнозу. І люди вже не тільки говорили, а й розуміли один одного. І досі, мабуть, люди перебувають у стані гіпнозу».

Знайди в бібліотеці

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К.: Довіра, 1992.

Донских О.А. К истокам языка. — Новосибирск, 1988.

Мифы и легенды Австралии. — М.: Наука, 1976.

Мифы и предания Вьетнама. — СПб, 2000.

Мифы и предания папуасов маринд-аним. — М.: Наука, 1981.

Мифы и сказки бушменов. — М.: Наука, 1983.

Мифы, предания и легенды острова Пасхи. — М.: Наука, 1978.

Мифы, предания и сказки Западной Полинезии. — М.: Наука, 1986.

Мовчун Л. Мова, що проросла із зерен міфу // Дивослово. — 2004. — № 6. — С. 51–54.

Сказки и мифы народов Филиппин. — М.: Наука, 1975.

Юань Кэ. Мифы древнего Китая. — М.: Наука, 1965.